

بررسی تحول نشان، طغرا، مهر و امضا در دوران معاصر ایران

وحید نجفی^۱

حدیث گودرزی^۲

چکیده

هر آنچه که در طول تاریخ در فرامین و اسناد دیده می‌شود، وجود تأییدیه است که در طول زمان تغییراتی را در پی داشته است. در دوران معاصر ایران و عصر صفویه که بیشتر آثار باقی مانده از صفویان مربوط به امور آستان قدس رضوی می‌باشد که در مرکز اسناد آستان ننگه داری می‌شود و ما می‌توانیم از همان اسناد اطلاعاتی را به دست آوریم. با گذشت زمان و شکل‌گیری دوران قاجار، به ویژه عصر ناصری تحول بیشتری در اسناد پادشاهان شکل گرفت و امضا کم‌کم وارد اسناد شد. البته این موضوع به صورت تدریجی بود و در دوره‌های بعدی و عصر مظفرالدین‌شاه شکل کامل‌تری گرفت و با اسامی ادغام شد و در دوران پهلوی به طور کامل جای مهر را گرفت. درباره طغرا مهر و نشان نیز مشخصات خاصی وجود داشت که در باره آن می‌توان به اشکال و خطوط خاصی را در بر می‌گرفت که آن هم به زمان خودش بستگی داشت. ابتدا طغرا در بین پادشاهان رواج داشت و برگرفته از نام ترکی نیز بود. بعد ها با تغییر حکومت ها و دیوان‌های شکل گرفته، نشان و مهر نیز وارد سند و فرامین شد و تا دوران قاجار جایگاه محکمی را در اسناد داشت، سپس حالت شکل گرفته بعدی امضا بود که امروزه نیز بسیار تنوع و در اشکال مختلف استفاده می‌شود.

درباره موضع امضا و مهر و طغرا به طور کلی تحقیقات گسترده‌ای صورت نگرفته است و تنها در مقالات و یا کتاب جلوه‌های هنر در اسناد ملی می‌توان پیشینه‌ای به صورت تصاویر دید که بسیار با ارزش می‌باشد. آنچه که ما در این مقاله بررسی می‌کنیم نوعی تغییر مهم در سند پادشاهی هست که در طول سال‌ها صورت گرفته است و با کمک از مقالات و کتب و اسناد موجود در آرشیو ملی موجود اطلاعات را گردآوری کرده‌ایم.

واژه‌های کلیدی: نشان، مهر، امضا، امضاء الکترونیکی، صفویه، قاجار، سند

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

vahih.najafi_9264@yahoo.com

hedieh70@yahoo.com

۲. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه خوارزمی

هنر خوشنویسی که عناصر و شالوده اصلی آن را بنیان نهاده‌اند، از زمان ظهور تائکون دستخوش تحولات فراوانی شده که ماندگاری و اهمیت خود را به عنوان یک هنر سنتی در کاربردهای مورد نیاز هر دوره، همچنان حفظ نموده است. طغرا، مهر و بعداً امضا از نشان‌های مخصوص شاهان می‌باشد که به گونه‌ای ویژه، با خطوط منحنی، بر مبنای ساختار بصری تکرار شونده و دربرگیرنده عقاید و هویت مذهبی پادشاهان بر بالای فرمان‌ها و نامه‌ها استقرار می‌یافتند، که علاوه بر تأیید رسمی نامه‌های اداری، قدرت اجرایی آن دولت را ارتقا بخشیده و به همین سبب از زمان ظهور اسلام، به این نشان‌ها توجه خاصی شده است. قواعد حاکم بر خط طغرا، مهر و امضا چنان دقیق پایه‌ریزی شده که به خوبی با اصول و مبانی هنرهای تجسمی که توسط هنرمندان عصر حاضر از طریق مطالعات و پژوهش‌های بسیار بنا نهاده شده، برابری و مطابقت می‌کند به گونه‌ای که هنرمندان مسلمان به خوبی می‌توانند از ویژگی‌ها و قابلیت‌های این خط در خلق آثار خود بهره‌جویند، به ویژه در آثاری که از محتوای فرهنگی و مذهبی برخوردارند. اما همانند بسیاری دیگر از زمینه‌های هنرهای تجسمی ایران، پژوهش لازم در مورد آن صورت نگرفته و کمتر به شکلی خاص و تخصصی به آن پرداخته شده است. در این پژوهش، ابتدا تحقیقات انجام شده توسط پیشینیان شناسایی و براساس موضوع و اهمیت طبقه‌بندی شد، تا در مراحل مختلف تحقیق مورد مطالعه قرارگیرد، با توجه به این که هیچ نوع منبع مکتوبی درباره وجه بصری خط مذکور موجود نمی‌باشد، آثار از نظر بصری، شکل ظاهری و نوع ترکیب بندی برای تعمیم دادن به عناصر تصویری خط مذکور مورد توجه قرار گرفته شده است. امروزه نیز تحول نشان، طغرا و مهر به امضا سبب شد تا تغییرات گسترده‌ای را در امضا با تکنولوژی شاهد باشیم که برای هر امضا تکنیک خاصی در نظر گرفته شده است.

طغرا و طغرانیسی

طغرا در فرهنگ عمید به چند خط منحنی تو در تو که اسم شخص در ضمن آن گنجانیده می‌شود و بیشتر در روی مسکوکات یا مهر اسم نقش می‌کنند. در قدیم بر سر نامه‌ها و فرمان‌ها می‌نگاشتند. (عمید، ۱۳۸۹: ۷۴۳) طغرا، نشان و علامت فرمانروایان غز، شامل نام و القاب پادشاه است که بر نوشته‌های سلطانی و دیوانی به منظور تأیید و تأکید مطالب با خطوط منحنی و پیچیده بر بالای نامه‌ها و فرمان‌ها نوشته می‌شده است که بعدها پادشاهان سلجوقی و سپس سلاطین و فرمانروایان عثمانی آن را به عنوان یک نشان فرمانروایی به کار برده‌اند. این واژه به صورت‌های طغراق، طغری، تغراغ، تورقا، طورغیو طورغای نوشته شده است و مانند توقیع در موارد مختلف در حکم دستخط، امضا و فرمان بوده، ولی معمولاً به علامت و نشان مخصوص پادشاهان، در جایگاه مهرملک، توقیع و منشور آنان به کار رفته است. «این اصطلاح ظاهراً از عصر استیلای ترکمانان سلجوقی رایج شده و طغرا در آن ایام خطی بوده است که بر صدر فرمان‌ها بالای "بسم الله" می‌نوشته‌اند و به شکل قوسی شامل نام و القاب سلطان وقت و آن در حقیقت، حکم امضا و سحّه پادشاه داشته و تا فرمانی به طغرا نمی‌رسیده، صاحب اعتبار نمی‌شده است» (اقبال آشتیانی، ۱۳۵۲: ۵۳۳). از نقش طغرای غزها و سلاجقه اطلاعی به دست نیامده است، اما تعبیر «قوس الطغرا» از عماد اصفهانی، قوسی بودن آن را مشخص می‌کند و از کسانی که در عهد سلجوقیان، متصدی "طغرا کشیدن" بوده‌اند، عنوان طغرایی برجای مانده است (انوری، ۱۳۷۳: ۱۶۱) در افسانه‌های قدیم، طغرا را شبیه پرندهای افسانه‌های به نام "عنقا" می‌دانستند که فرمانروایان "اوغوز" آن را مقدس و مبارک می‌پنداشتند؛ و کاتبان در آن زمان طغرا را به معنی سایه بال آن پرند در نامه‌ها و فرمان‌ها رسم می‌کرده‌اند (فضائی، ۱۳۷۱: ۶۴۵). بر طبق تحقیقات انجام شده چگونگی شکل‌گیری طغرا در دوره سلجوقیان از چتری است مخصوص و بزرگ، مزین به علامت تیر و کمان که در هنگام جنگ در بالای سرسلطان قرار می‌گرفته و نشانهای از سلطنت، خلافت و قدرت پادشاهان و نمادی از شکوه و اقتدار او بوده است. بر همین اساس طغراها در اسناد شکل گرفته است که بعدها سلاطین و فرمانروایان عثمانی به عنوان نشان شاهی آن را مورد استفاده قرار داده‌اند. این شیوه ترسیم، در

دوره سلاطین عثمانی شکل خود را حفظ کرده است، اما در ایران به دلیل اعتقادات دینی و مذهبی سلاطین، شکل نمادین طغرا تغییر کرد و با مفاهیمی دیگر در دوره های بعد ترسیم شد (سمسار، ۱۳۴۶: ۱۴۵). برخلاف آنچه که فرهنگنویسان درباره شکل کمانی طغرا نوشته‌اند، طغراهای ایران در اوایل حکومت اسلامی به صورتی بسیار ساده و با الف‌های بلند نگاهشته شده است.

از زمان پادشاهان قراقویونلوها رفته رفته تغییراتی پدیدآمده که نخستین آن در طغرای حسن علی قراقویونلو دیده می‌شود که تازمان شاه سلیمان صفوی در طغراها حفظ شده است و آن کلمه‌ی ترکی "سیوزومز" است که تحریف شده‌ی واژه "سوزومز" مغولی می‌باشد. پس از آن در دوره آق قویونلوها، شکل طغرا با نام الله به همراه لفظ "سوزومیز" به شیوه‌های خاص به طغرای شاهان اضافه شد. در دوره صفوی طغراها به چهار خانه دوازده قسمتی به غیر از نام خدا برای اسامی ائمه اطهار ترسیم گردید. رسم طغرای دوازده خانه به این صورت است که چهارخط افقی مخصوص کلماتی ثابت و معین می‌باشد و نام شاه در پنج خط عمودی این دوازده خانه قرار می‌گیرد.

به غیر از طغرای دوازده خانه، تحولی دیگر در شکل طغراها به وجود آمد که به جای نام و القاب پادشاهان طغراهایی با مضمون "حکم جهان مطاع"، "فرمان همایون شه" و "فرمان همایون شرف نفاذ یافت" برای اسناد مختلف استفاده شده و پس از آن در دوره پادشاهان افشار و زندیه دوباره رسم طغراکشی به صورت پیچیده و با خطوط منحنی بار دیگر مورد استفاد قرار گرفته اما بدون نام شاه و با واژگانی مثل الملك الله تعالی ترسیم شده است. به طور کلی رسم طغرا نویسی از سال (۱۳۲۴ هـ ق) به بعد منسوخ شد و در زمان ناصرالدین شاه و احمد شاه، گاهی از طغرای چاپی استفاده شده است.

طغرای محمد بن عثمان ازبک (شهرستانی، ۱۳۸۱: ۸۹) طغرای سلطان عبد الحمید عثمانی (قائم مقامی، ۱۳۴۹: ۲۵۱)

طغرای شاه حسین صفوی و ناصرالدین شاه قاجار. (شهرستانی، ۱۳۸۱: ۴۰-۲۹)

ارتباط مهر و طغرا

پادشاهان ایران معمولاً از مهر و طغرا در کنار هم استفاده می‌کردند. در دوره قاجار ارتباط مهر و طغرا بیشتر از دوره‌های گذشته بوده به طوری که در بعضی از مهرهای شاهان، طغرای شاه بر روی آن حک می‌شده است. در واقع این دو نشان تاریخی در کنار هم استفاده شده‌اند، از نمونه‌های منحصر به فرد ارتباط مهر و طغرا در دوره قاجار می‌توان در طغرای فتحعلی شاه مشاهده کرد که با یازده مهر گلابی شکل و محرابی و یا گوشوارهای و با سجع مزین به نام ائمه اطهار (ع) در قسمت بالای فرمان، به طرز زیبایی منقوش شده است. (روستایی، ۱۳۸۳: ۱۶-۲۶)

از عوامل مهم بصری که در تمام دوره‌ها مطرح بوده و بیشتر طرح‌ها از این ویژگی خاص برخوردارند، ساختار کلی اثر است که عموماً نظم و ارتباط بین فرم‌ها را در طرح ایجاد می‌کند. در این پژوهش، تعداد ۸۴ طغرا و تعداد ۲۰۷ مهر به دست آمده از منابع و اسناد مکتوب و الکترونیک جمع‌آوری و به صورت جزئی و کلی از منظر کیفیات بصری، نوع خط، فرم ظاهری، رنگ و موارد دیگری، در جهت ساختار بصری وجود دارد.

مهرناصرالدین شاه قاجار و مهر با طرح طغرا فتحعلی شاه قاجار مزین به نام ائمه اطهار (ع)

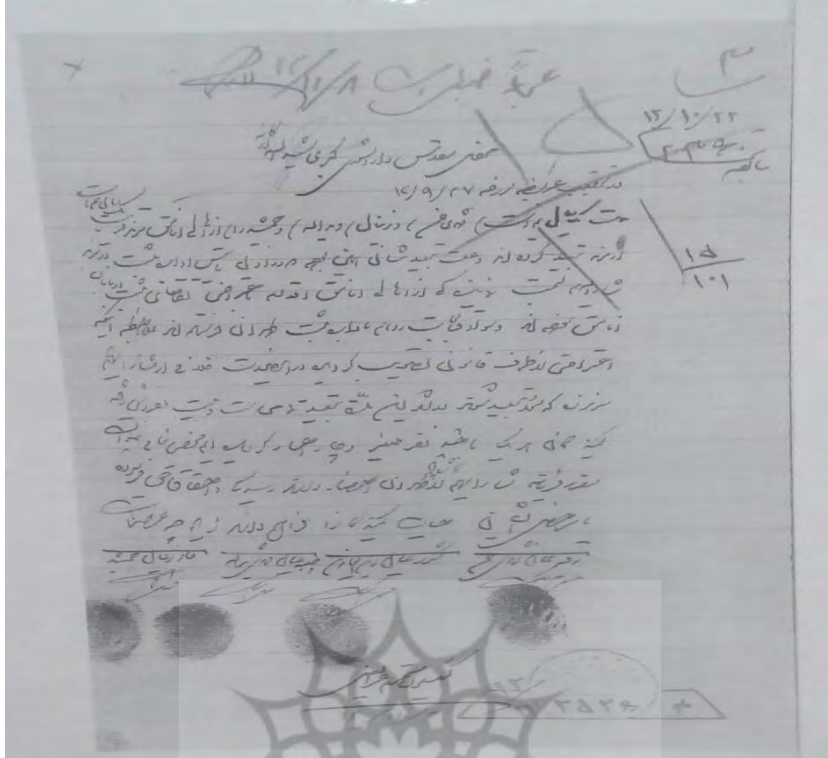
(فراستی، ۱۳۸۰: ۱۷۹؛ شهرستانی، ۱۳۸۱: ۶۷)

نشان

نشان: در فرهنگ معین نشان آنچه سبب شناختن کسی یا چیزی می‌شود؛ علامت، آماج، نشانه، آیه، اثر، خال (معین، ۱۳۸۷: ۱۱۴۶) در طول تاریخ همواره از این وسیله برای کارهای سیاسی ریال اقتصادی و اجتماعی استفاده گسترده‌ای انجام شده است. البته نحوه تنظیم و ساختار نشان بستگی به دوره خاص خود دارد. مثلاً در عصر صفویه اسامی الله و پیامبر و ائمه بیش‌ترین کاربرد را دارد. (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۷۲) در دورانی که نشان کاربرد داشت، معمولاً در قسمت بالای صفحه در خط یا حاشیه دوم بعنوان تأیید درج می‌شد (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۴۹) نشان مخصوص معملا در دوسطر بود که در نشان‌ها به نیم سطر و با خط نستعلیق یا خطوط دیگر نوشته می‌شد. (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۷۵) اما به مرور زمان و در دوران معاصر این مهر تغییر کرده و به صورت اسامی افراد صاحب مهر ارائه می‌شد. در این اصل آنچه که مد نظر است اصالت مهر که تا سالهای مشروطه و حتی بعد از آن تداوم داشت و بسیاری از این روش استفاده می‌کردند. گروهی در جامعه نیز که درای سواد نبودند و در مناطق محروم زندگی می‌کردند، از مهر یا نشان نیز استفاده نمی‌کردند. این قشر نامه‌ای را که توسط یک شخص نوشته می‌شد را با اثر انگشت تأیید می‌کردند. معمولاً در کنار اثر انگشت آنان چند شاهد هم به عنوان تأیید متن اثر انگشت یا مهر می‌زدند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بر اساس اطلاعات موجود در اسناد و نامه ها و فرامین، پس از شروع جنبش مشروطیت در ایران و همچنین حضور متفکران و روشنفکران در ایران که تقریباً مصادف با دوران محمدعلی شاه بود، سبک جدیدی برای تأیید نامه ها، فرامین و اسناد بوجود آمد که جدا از نشان به امضا معروف شد. در کشور ما ایران، رواج امضا امری جدید و متأخر است. اسناد و مدارک موجود نشان می‌دهد که احکام و فرمان‌های درباری و دولتی تا سال ۱۳۳۱ هـ. ق (۱۲۹۱ هـ. ش) وسیله مهر گواهی می‌شده است.

وقف نامه

مهر: در فرهنگ معین وسیله ای فلزی، سنگ عقیق، لاستیک یا جز آن‌ها که بر آن نام یا عنوان کسی یا بنگاهی را وارونده کنده و چون بر آن مرکب و جوهر مالند و بر کاغذ زنند، ثبت شود (معین، ۱۳۸۷: ۱۳۹۲) مهر در وقف نامه و اسناد بسیار اهمیت دارد تا جایی که ما می‌توانیم ارزش

و اصالت را درک و همچنین از آن جهت شناسایی بهره گرفته و ابهامات خود را رفع کنیم.
(موسوی، ۱۳۹۱: ۳)

در گذشته نوشتن وقف نامه ها در شهر ها با حضور چند تن از علما، بزرگان و شیوخ، اعیان و اشراف و در روستا ها با حضور کد خدا صورت می گرفت. یعنی سندی را تنظیم می کردند و در آن، شرایط و مصارف وقف نوشته می شد. سپس واقفان برای رשמیت بخشیدن به سند وقف نامه، علاوه بر مهر خود، که بر آن می زدند، چند گواه دیگر که معمولاً از همان بزرگان و علما بودند، سند را ممهور و در دفتر رسمی ثبت می کردند. به طور مثال، وقف نامه بانو گوهرشاد که بانی مسجد گوهر شاد در آستان قدس، پس از تنظیم سند وقف نامه و مشخص شدن وظایف متولیان و کارگزاران، سند را به امضا و مهر علما و رجال، صدور و اعیان رسانید. (عطاردی، ۱۳۷۱: ۷۵۴/۲)

وقف نامه ها دارای سه نوع مهر هستند:

۱- مهر واقفان

۲- مهر شاهدان

۳- مهر صاحب منصبان، مهر آستان و مهر وزارت اوقاف

تفاوت مهر وقف نامه ها با سایر اسناد در اهمیت صاحبان مهر و محل مهر در سند است، اما در شکل، ظاهر، خط، سجع و... تفاوت خاصی دیده نمی شود. (موسوی، ۱۳۹۱: ۳)

مهر واقفان

محل مهر واقفان در ابتدای وقف نامه، بعد از درج نام یا در انتهای آن در گوشه سمت چپ، پایین سند و گاهی در وسط است. گاهی هر سه مورد در سند دیده می شود که برای تاکید بر مضمون سند، دو یه سه بار در محل ذکر شده مهر می زدند.

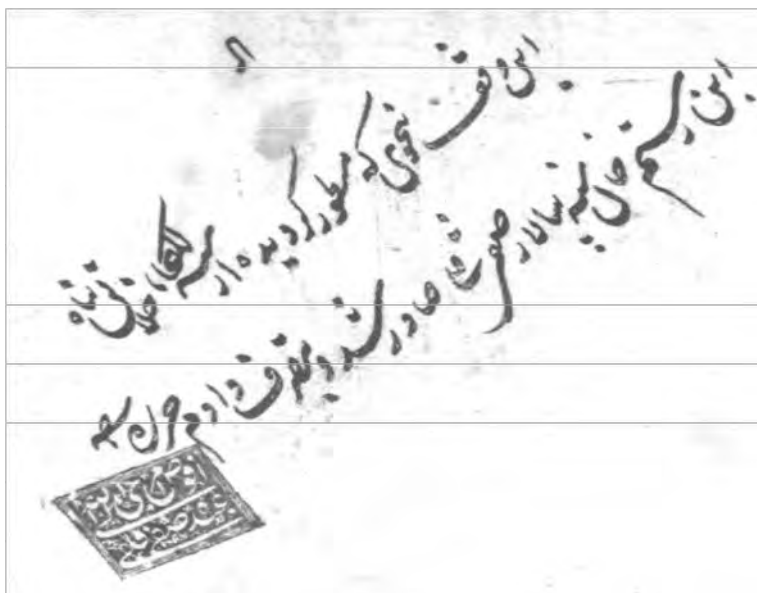

در مواردی که طول سند برای مطالب کفایت نمی‌کرد، بقیه آن در سمت راست پایین صفحه نوشته و مهر واقف بر آن درج می‌شود. (وقف نامه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۷۲، ۱۰۳، ۱۰۶۷، ۲۰۶، ۱۹۷، ۸۶، ۱۹۱، ۱۸۹، ۱۶۶، ۱۶۵، ۳۴)

سجع در مهر معمولاً مانند دیگر مهرها با نام خداوند، آیات قرآن، احادیث و نام ائمه استفاده می‌شد، مانند اقل خلق الله، بنده آل محمد، لا اله الا الله ملک الحق المبین و... سپس نام، شهرت و تاریخ و در مواردی که کلمه ((صح)) که دال بر صحیح بودن است، مشاهده می‌کنیم. تاریخ مهر در برخی از آنها به سال قبل از تاریخ سند بر می‌گردد. به طور مثال در وقف نامه حاجی ابراهیم سرتیپ پسر حبیب الله بیگ، تاریخ مهر واقف ۱۲۹۰ ه.ق در حای که تاریخ سند ۱۳۱۳ ه.ق بوده است. ((عبدہ حجی اسماعیل، مهر ۱۲۹۰ ه.ق))

با بررسی‌های انجام شده مشخص شده که شکل مهر در بین افراد معمولاً با تزیین ساده، چهار گوش کوچک یا متوسط، گرد کوچک یا متوسط و با خط نستعلیق سیاه و سفید بوده است. چون مهر افراد در اقشار مختلف جامعه مورد استفاده است در مضمون آن تفاوت چندانی نبوده است. (وقف نامه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۷۲/۳، ۸۶/۱، ۲۹/۲، ۷۰/۲، ۱۹۷/۱، ۲۰۶/۱، ۲۱۲، ۱۶۷، ۱۰۴)

لازم به ذکر است که اقفا در بالا یا پایین مهر مطلبی با مضمون صحت سند نوشته و در مواردی نام خود و تاریخ را نوشته و سپس مهر خود را حک می‌کردند. از جمله ((اعترف عالیجاه میرزا عبدالکریم بما فیه بمحضری فی شهر شعبان المعظم ۱۳۰۶ شیخ رئیس {مهر؟}) (وقف نامه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی: ش ۷۷/۱، ۸۸/۱، ۱/۱، ۱۹۹/۴۴، ۱/۱، ۲۰۲، ۱/۱، ۶۶/۹۰)

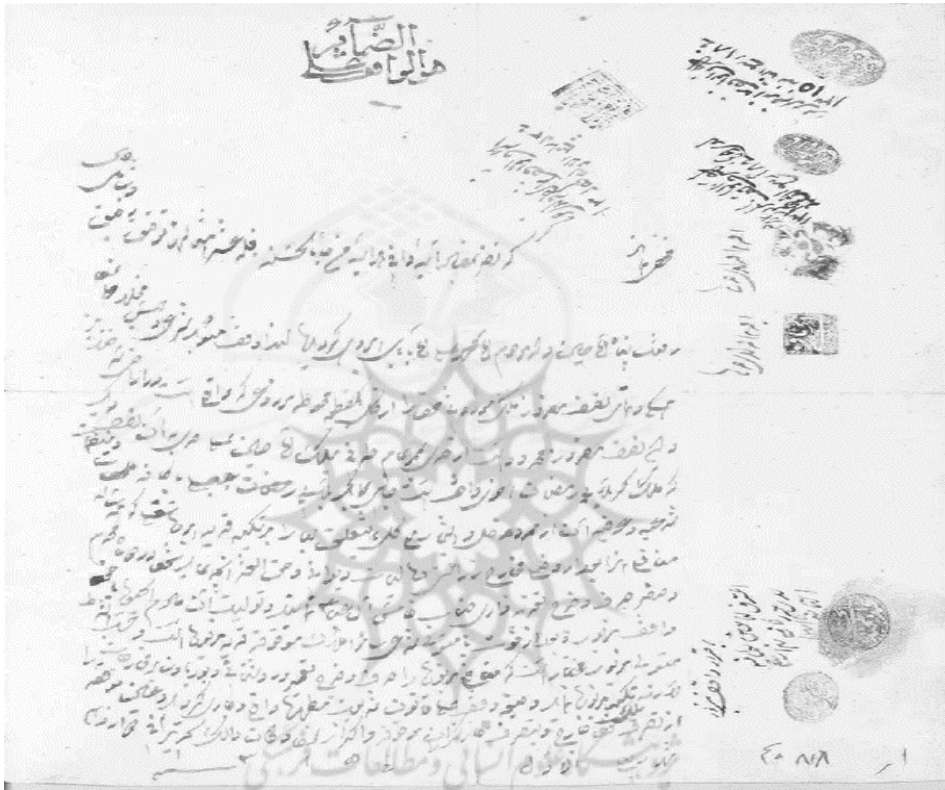
نمونه مهر صفی قلی بن رستم خان سپه سالار بیگلربیگی مشهد، واقف مزرعه گوجکی از بلوک تبادکان مشهد که در سال ۱۰۷۶ ه.ق وقف شده و مهر در پایین سند حک شده است. (موسوی، ۱۳۹۱: ۶)

مهر شاهدان

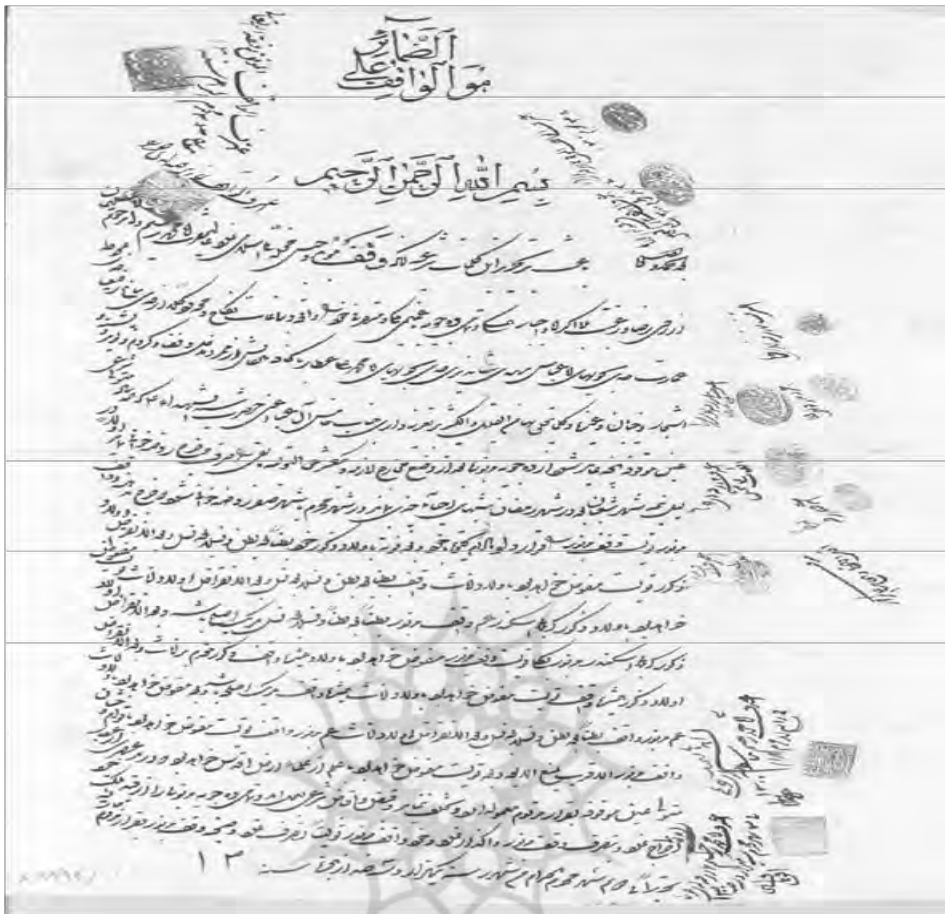
فلسفه مهر در بعضی از اسناد جنبه تائیدی را دارد و در بعضی دیگر جنبه شهادت را دارد و این در حالی است که در وقف نامه ها هر دو وجه به وضوح دیده می شود، یعنی جنبه تأیید (واقف یا کارگزاران) و جنبه شهادت (مهر شهود) وجود دارد و از جمله دلایل تفاوت وقف نامه ها با دیگر اسناد در این مورد است.

مهر شاهدان در وقف نامه ها اهمیت و جایگاه خاصی را دارد و ارزش و اعتبار خاصی به سند می بخشد و این را باید متذکر شد که اهمیت مهر شاهدان گاهی از مهر واقفان بیشتر است، زیرا نقش حیاتی تری را در اعتبار اجتماعی ایفا می کند. به طور مثال در وقف نامه میرزا علاالدین بن میرزا جلال الدین محمد کشمیری، ملأ محمد محسن مجتهد در گوشه سمت چپ بالای سند و نیز مهر نظام الملک در سمت راست سند به عنوان شهود دیده می شود که نشان می دهد جایگاه اجتماعی شهود به مراتب بالاتر از واقف است. (تصویری از وقف نامه های موجود در دفتر موقوفات، ش ۹۱: ۲) مهر شاهدان در اشکال و ساختار نسبت به دیگر مهرها تفاوتی نداشت و

فقط در صاحب مهر که نقش شهود را داشت متفاوت بود. شایان به ذکر است که اگر شاهدان از علما، روحانیون و صاحب منصبان بودند، محل مهرشان در سمت راست بالای سند قرار گرفته است. (تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۲۹، ۱۸۶/۲، ۹۱/۲، ۲-۲۴۲/۱، ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱)

نمونه مهر شاهدان در سمت بالای سند (موسوی، ۱۳۹۱: ۹)

نمونه مهر شاهدان در سمت بالای سند (موسوی، ۱۳۹۱: ۱۰)

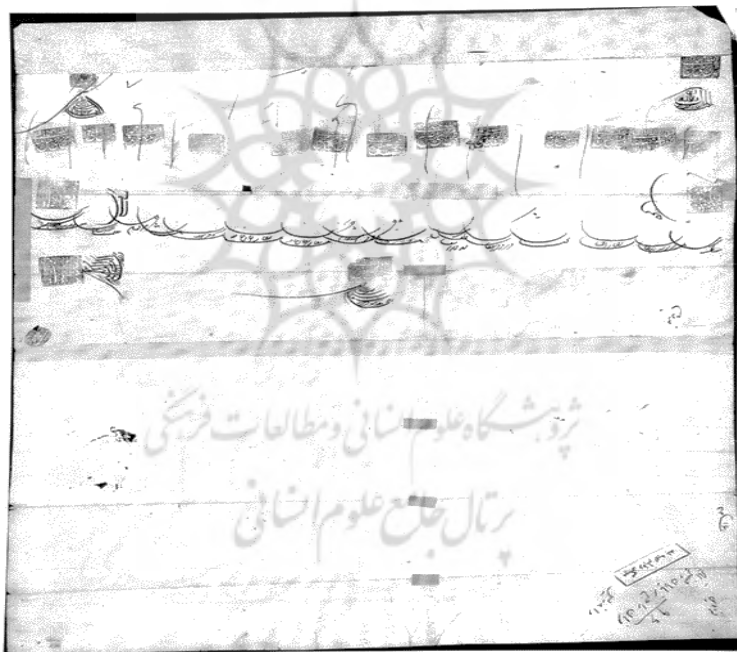
درباره شاهدان می‌توان گفت هر چقدر واقف از طبقه اجتماعی بالایی بود، شاهدان نیز از قشر اعیان، روحانیون و اشراف و صاحب منصبان دولتی بودند. به طور مثال در وقف نامه فتح علی خان صاحب دیوان متولی باشیف مهر نصیر الملک متولی آستان قدس رضوی، میرزا مهدی خان بیان الملک (منشی باشی کل نظام در دوران صدارت میرزا آقاخان نوری) و محمدرضا آشتیانی (از علمای معروف) به عنوان شاهد دیده می‌شود. (تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر

موقوفات، ش ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱، ۲-۱۶۷/۱، ۹۱/۲۳۷، ۲/۱)

مهر صاحب منصبان، کارگزاران (مهر وزارت اوقاف، مهر آستان قدس)

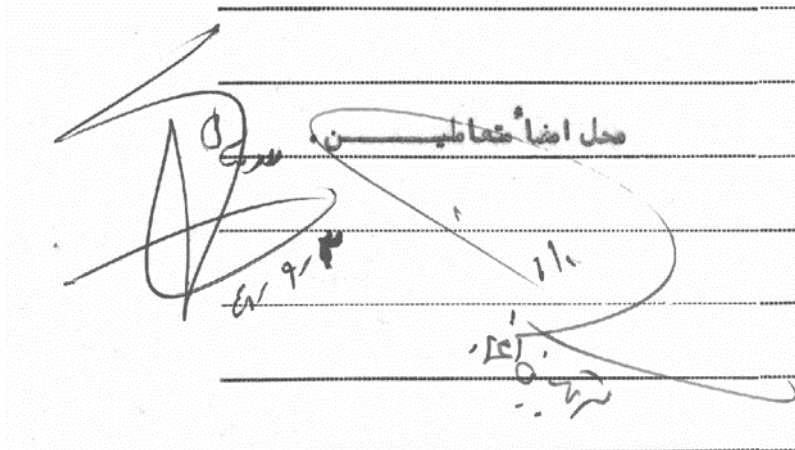
در مقایسه وقف نامه‌های آستان قدس با دیگر وقف نامه‌ها می‌توان گفت که علاوه مهر واقف و شهود، مهر آستان قدس، متولی وقت آستان، مهر رئیس کتابخانه و دیگر کارکنان آستان قدس به چشم می‌خورد، زیرا واقف پس از تنظیم سند وقف نامه، یک نسخه از آن را تحویل کتابخانه آستان قدس رضوی می‌دادند. بنابراین صاحب منصبان کتابخانه به هنگام تحویل گرفتن وقف نامه، آن را ممهور می‌کردند. مهر متولی و رئیس کتابخانه در سمت راست بالای سند بوده، اما در دیگر وقف نامه‌ها، در آن قسمت، مهر دفتر اوقاف و مهر وزارت اوقاف دیده می‌شود. (همان، ش ۲۹، ۳، ۱۸۹/۱، ۲۱۲/۱، ۸۶/۱، ۲۰۶) کارکنان دفتری آستان نیز پشت صفحه سند را به ترتیب مهر می‌زدند. (همان، ش ۹۶/۲)

نمونه مهر کارگزاران آستان در پشت سند (موسوی، ۱۲: ۱۳۹۱)

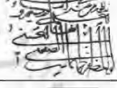

از اواخر دوره قاجاریه به بعد، اعتبار مهر بر وقف نامه از رونق افتاد و جای خود را به امضا داد. مهرهای حقوقی در ادارات نیز جای مهرهای حقیقی را گرفتند. در این دوره نه تنها وقف نامه‌ها،

بلکه همه اسناد و مدارک با امضای فرد اعتبار داشتند. (وقف نامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس، ش ۲۷۰۵۷/۱، ۴۵۰۷۶/۱)

نمونه امضا آقا میرزا عماد محدث، واقف کتاب به کتابخانه آستان قدس در سال ۱۳۵۰ هـ ق که در پایین وقف نامه حک شده است. (موسوی، ۱۲: ۱۳۹۱)

در اسناد معمولی مهرها همانند امضاهاى امروزی در انتهای نوشته و پایین سند قرار دارد. (شهرستانی، ۱۳۸۱: ۱۰) اما در افرامین پادشاهان در بالای سند قرار دارد. مگر در زمان‌های خاص که در این صورت مهر در کنار نوشته در حاشیه قرار دارد. در زمان ناصرالدین شاه عمدتاً امضا به اسناد افزوده شد و پیش از آن تنها مهر تنها نشانه صاحب سند شناخته می‌شد. در این دوران جایگاه امضا نظیر مهر در قسمت بالای سند قرار داشت. (شهرستانی، ۱۳۸۱: ۱۱)

ردیف	دوره	پادشاه	موضوع	عقده	شکل غالب	شکل هندسی محدود	رنگ غالب	ویسیت نقارن و عدم نقارن	نوع استقرار نوشتار	چگونگی بافت
۱	ایلیخانان	گورک خان	شهر		خوشنویسی (خط اپهوری)	مربع	قرمز	چیدمان متقارن سطرها	عمودی از بالا به پایین	نامنظم
۲	ایلیخانان	ابوسعبد بهادر	شهر		خوشنویسی (خط چینی و لند)	مربع	قرمز	غیرمتقارن	ایجاد مربع	نامنظم
۳	قراقریونلو	جهانشاه	طغرا		خوشنویسی (خط ثلث)	مستطیل عمودی	طلایی	غیرمتقارن	مستقیم	نامنظم
			شهر		خوشنویسی (خط تعلق)	دایره	سیاه	غیرمتقارن	مستقیم و ایجاد دایره	نامنظم
۴	آق قویونلو	اوزون حسن	طغرا		خوشنویسی (خط توفیق)	مستطیل افقی	طلایی، لاجوردی، قرمز	غیرمتقارن	مستقیم	بافت خاصی ندارد
			شهر		خوشنویسی (خط ثلث)	دایره	سیاه	غیرمتقارن	مستقیم و ایجاد دایره	نامنظم
۵	صفویه	شاه اسماعیل اول	طغرا		خوشنویسی (خط توفیق)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمتقارن	مستقیم و ایجاد مربع	نامنظم
			شهر		خوشنویسی (خط نسخ)	گلابی	سیاه	غیرمتقارن	مستقیم و ایجاد شکل گلابی	نامنظم
۶	صفویه	شاه طهماسب اول	طغرا		خوشنویسی (خط توفیق)	مربع	سیاه	غیرمتقارن	مستقیم و ایجاد مربع	نامنظم
			شهر		خوشنویسی (خط ثلث)	مستطیل عمودی	سیاه	نقارن دار برخی اجزاء نسبت به محور عمودی و افقی	مستقیم و مربعی	یکنواخت در برخی اجزاء

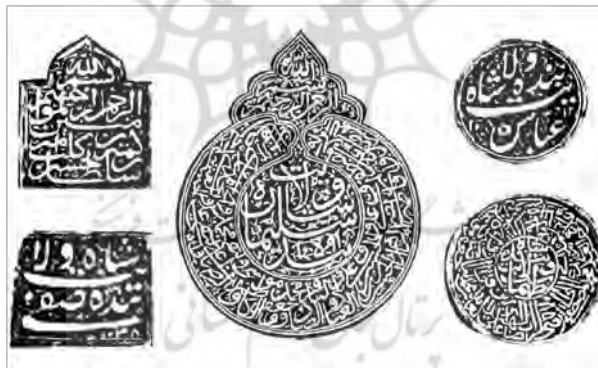
ردیف	دوره	پادشاه	موضوع	نقش	شکل نقاب	شکل هندسی محدوده	رنگ نقاب	وضعیت نقارن و عدم نقارن	نوع استقرار مستطیل	چگونگی بافت	
۶	صغریه	شاه صفی اول	طغرا		خوشنویسی (خط ثلث)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	
			مهر		خوشنویسی (خط نستعلیق و ثلث)	دایره	سیاه	نقارن در برخی اجزاء نسبت به محور عمودی و افقی	مستطیم و دایره ای	نامنظم	
۷	صغریه	شاه سلیمان (صفی دوم)	طغرا		خوشنویسی (خط توفیق)	مستطیل عمودی	طلایی خرمز، لاجوردی	نقارن در برخی اجزاء نسبت به محور عمودی	مستطیم و ایجاد مستطیل عمودی	یکتواخت در برخی اجزاء	نامنظم
			طغرا		خوشنویسی (خط ثلث)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	
					خوشنویسی (خط نستعلیق)	مطلت منسوی الساقین	قرمز تیره	غیرمقارن	مستطیم	بافت خاصی ندارد	نامنظم
					خوشنویسی (خط نستعلیق)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمقارن	مستطیم	بافت خاصی ندارد	نامنظم
			مهر		خوشنویسی - ثلث (خط نستعلیق و ثلث)	مستطیل دایره کلک	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	
			طغرا		خوشنویسی (خط شکسته)	مطلت منسوی الساقین	سیاه	غیرمقارن	مستطیم	نامنظم	
۸	افشار	نادر شاه	طغرا		خوشنویسی (خط نستعلیق)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	
			مهر		خوشنویسی (خط نستعلیق)	مستطیل افقی	طلایی به فبره ای	غیرمقارن	مستطیم	نامنظم	
۹	قاجار	ناصرالدین شاه	طغرا		خوشنویسی (خط شکسته نستعلیق)	مستطیل افقی	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	
			مهر		خوشنویسی (خط نستعلیق)	مربع کلک دایره	سیاه	غیرمقارن	مستطیم و ایجاد مربع	نامنظم	

جدول طغرا و مهر سلطنتی ایران از ایلخانان تا قاجار (افشار مهاجر؛ کلهر، ۱۳۹۱: ۷)

محل قرارگیری، شکل، نوع خط و تزئینات

محل نقش مهرها در دوره های مختلف ایران در قسمت بالا و در کنار و ابتدای سطر نخست قرارداد است. مگر در موارد خاص که سلطان یا حاکم در حاشیه سند مطلبی می افزود و یا آن را تأیید می کرده است که در این صورت مهر او در کنار دست نوشته اش مشاهده می شد. در اسناد عادی، جای مهر در انتهای نوشته ها یعنی در قسمت پائین سند است. نوع خط مورد استفاده در مهرها،

نسخ، ثلث و نستعلیق و گاهی ترکیب ثلث و نستعلیق می‌باشد. در دوره‌های مختلف شکل مهرها بسیار متنوع و قابل توجه است. فرمان‌ها و برخی از اسناد دردوره ایلخانان دارای مهرهای مربع (خشتی) و یا چند ضلعی نسبتاً ساده هستند که در زمان پادشاهان قراقوینلوها و به خصوص صفوی، شکل‌های دایره‌ای، بیضی، هشت ضلعی، مربع‌هایی با پیشانی هلالی یا ساده و نوع شکل قطرهای یا گلابی مورد توجه قرار گرفت، بعدها شکل مهرها تنوع بیشتری می‌یابد و نقش‌ها و عناصر تزئینی دیگری در حاشیه آن‌ها افزوده می‌شود در اندازه‌های کوچک و بزرگ و با نام‌هایی چون مهر مسوده، مهر همایون و با آداب خاصی استفاده شده است (سمسار، ۱۳۴۷: ۶۳). پس از آن دردوره افشار مهرهایی با اشکال طبیعی و حیوانی مورد استفاده قرار گرفته که تا اوخردوره قاجار نیز مورد توجه بوده است. از ویژگی‌های خاص مهرها می‌توان به مهرهایی که بیانگر نام شاه و دلبستگی مذهبی مالک از طریق کلمه عبده، مهرهایی که نوعی احترام به شخصیت‌های دینی و بدون نام مالک، مهرهای که آراسته به مضامین موزون و مسجع است و شامل اشعار و عبارات کوتاه اشاره کرد. (آتابای، ۱۳۵۸، ۴۵-۴۶)

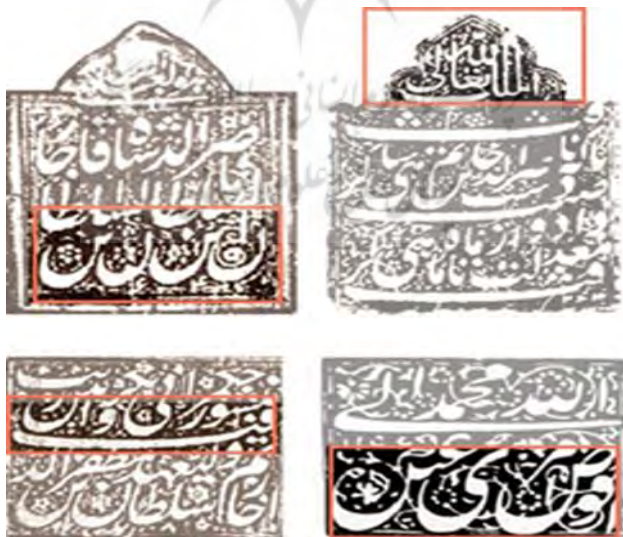

انواع مهرهای پادشاهان صفوی (رابینو، ۱۳۵۳: ۴۸-۵۰)

ویژگی بصری مهرها

حاکمان در انتخاب مکان حروف بر سطح مهر اولویت‌هایی را در نظر می‌گرفتند که از جنبه‌های مختلف شایان بررسی و توجه است. در مهرها، استقرار مستقیم خطوط بر مبنای شکل مهر و گاهی دایره‌ای بوده است، عدم تقارن، ایجاد تناسبی ایستا و حرکت هدایت‌گر، چینش منظم

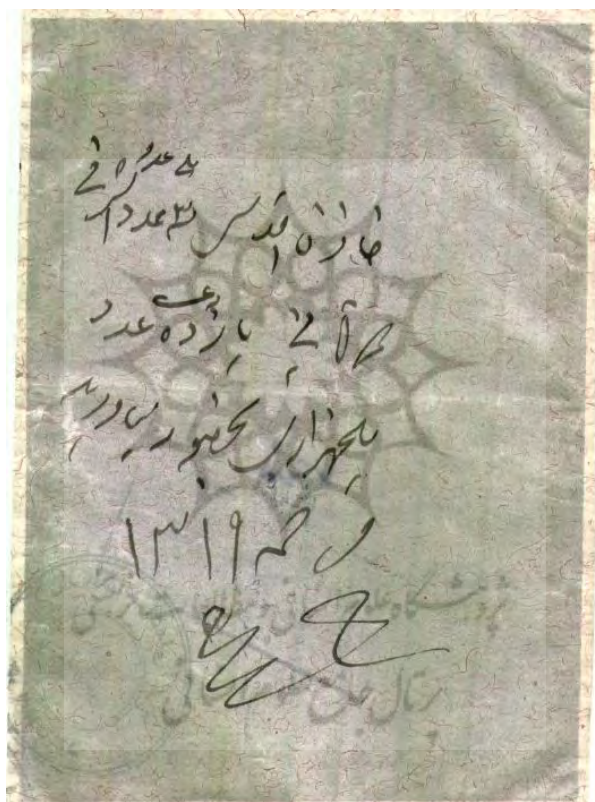
دوایر حروف در کنار هم و ایجاد ریتم نامنظم خطوط و انتخاب حروف کشیده در قسمت میانی مهر، سبب توازنی خیال انگیز شده است و گاهی ادغام دوایر راست به چپ مانند "ن" و "ل" با دوایر چپ به راست مانند "ع" و "ح" در عباراتی نظیر "عز من قنع ذل من طمع" یا "ارفع من کل رفیع" و گاه ادغام کشیده‌هایی چون "ب" و "ت" با "ی" معکوس در عباراتی نظیر "تو کلت علی الله"، ضمن صرفه جویی در مکان، ترکیبی راز گونه آفریده است. جالب آن که، تقریباً تمام مهرهایی که سجع یا نامی با پسوند "الله" دارند به احترام، آن را در قسمت فوقانی در بالای مهر نقش می‌کردند که این شیوه همواره از سوی سلاطین اسلامی ایران و حکاکان با نتیجه تجربه رعایت می‌شده است (جدی، ۱۳۸۷: ۱۵۲). بر روی بیشتر مهرها، خط نستعلیق باکرسی بندی عالی حک شده است و در بسیاری از موارد خوشنویس حروفی که شکل مدوری را مانند "ج"، "س"، "ص"، "ع"، "ن" که نسبت به یکدیگر ریتم هماهنگی دارند را در بخش پایین مهر ایجاد کرده است، در حالی که حرکات عمودی حروفی چون "آ"، "ط" و شکل های کوتاهی مانند "ک" و "ل" در بخش بالایی قرار گرفته‌اند. شکل های بلندی چون "ب" و "ک"، با حرکت کشیده ی افقی، معمولاً در وسط مهر دیده می‌شوند. اگر چه تمامی مهرها از ارزش هنری برخوردارند، اما متأسفانه نقوش همیشه واضح نیستند.

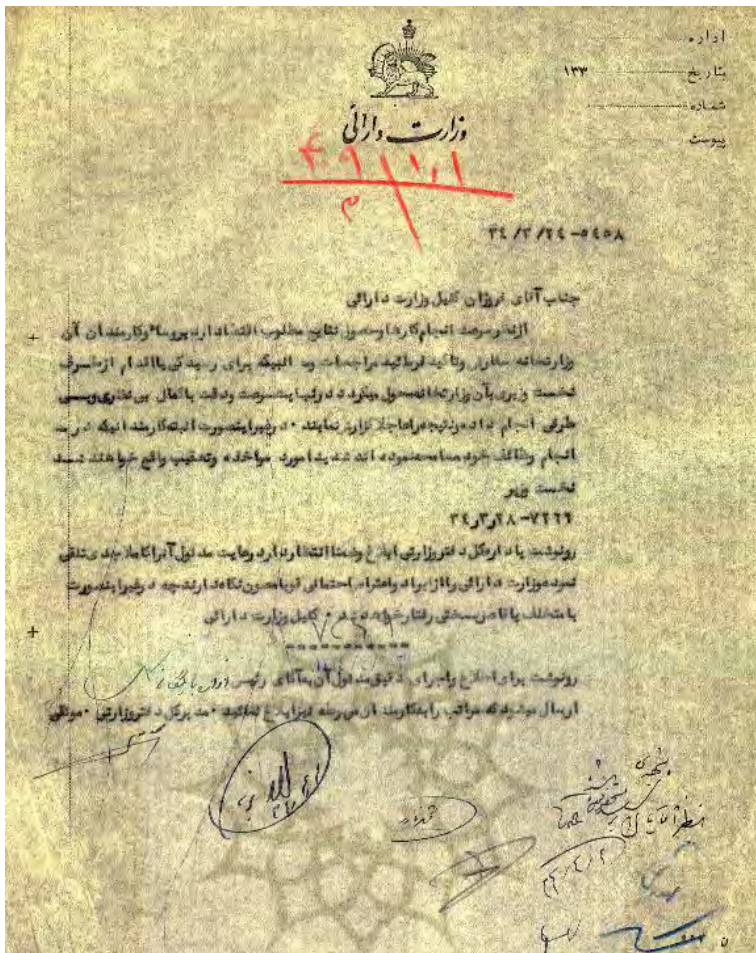

مهرهای پادشاهان و شاهزادگان قاجار. (جدی، ۱۳۸۷: ۲۳۳؛ فراستی، ۱۳۸۰: ۱۶۳-۲۰۵)

امضا (پاراف)

در فرهنگ لغت معین این گونه بیان شده است: روان کردن، روان گردانیدن فرمان، اجرا کردن، نوشتن نام خود در زیر نامه یا سند بعنوان اقرار و تصدیق (معین، ۱۳۸۷: ۱۵۵) آنچه که در آغاز صورت می‌گرفت معمولاً امضا همراه با اسامی اشخاص در اسناد ذکر می‌شد. رییس الوزرا و نخست وزیران نیز برای تأیید اسناد و نامه‌ها از امضا استفاده می‌کردند.

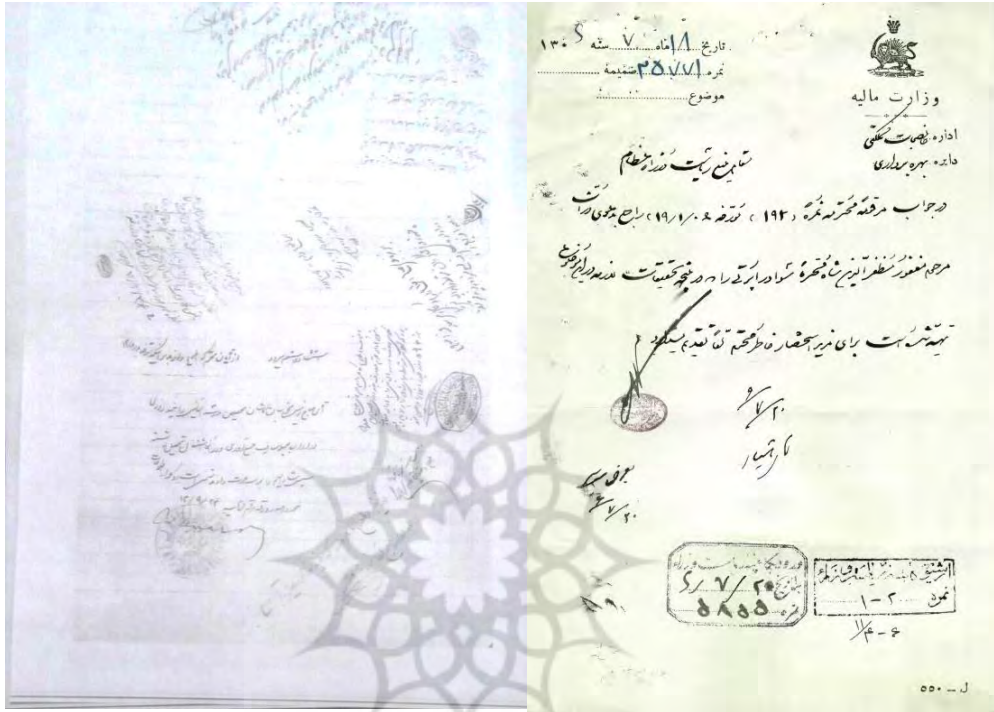

امضا تنها بعنوان یک تأیید یا جایگزین مهر قرار نگرفت در دوران پهلوی دوم امضا دارای طراحی‌های خاصی بود که اشخاص و رجال آن را مد نظر داشتند.

دکتر محمد علی پهلوی

مهر در زمان خاصی کنار گذاشته نشد بلکه تا سال ها پس امضا در کنار امضا تلفیقی از هر دو را شکل می داد. البته این امر بیشتر مربوط به رجال مذهبی و سنتی بود ولی در برخی ادارات نیز استفاده می شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اهمیت امضا در قانون

مع ذلک باید توجه داشت که اهمیت و تأثیر امضاء در اعتبار اسناد از هنگامی در ایران رسمیت یافت که مقننین ما، در قوانین و مقررات مختلف مانند قانون مدنی (در مواد ۱۳۰۱ و ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴ و ۱۲۹۱ و ۱۲۹۳ و غیر آن) و قانون آئین دادرسی مدنی (در مواردی مانند ۳۷۶ و ۳۹۳ و ۳۹۵ و ۳۹۶ و ۳۹۸ و ۴۰۱) و قانون تجارت (در مواد ۲۲۳ و ۲۳۹ و ۲۴۶ و ۲۴۹ و ۳۰۸ و ۳۱۱ و ۳۱۲ و غیره) و قانون و مقررات ثبت اسناد و املاک در موارد مختلف تبصره یا تلویح، امضا را به عنوان وسیله تصدیق اسناد، شناساند و موقع و ارزش آن را در اسناد اعلام داشت. (دولت‌شاهی، ۱۳۸۵:۲) امضای دیجیتال بهترین و پیشرفته‌ترین و پرکاربردترین نوع از امضاهاى الکترونیکی به شمار می‌رود که به دلیل امنیت بالای آن، جایگزین سایر روش‌های موجود شده است.

امضای دیجیتال

امضای دیجیتال، یک فرایند رمزنگاری است و به معنای رمز کردن پیام، با کلید خصوصی و رمزگشایی آن با کلید عمومی است. در این روش، طرفین بجای در اختیار داشتن یک کلید مشترک، هر کدام یک جفت کلید دارند. این جفت کلیدها که کلید عمومی و کلید خصوصی، نامیده می‌شوند، با یک دیگر قرینه و جفت هستند. کلید عمومی، سری نبوده و می‌تواند در اختیار همه مردم از جمله طرف معامله قرار گیرد، اما کلید خصوصی کاملاً محرمانه و تنها در اختیار مالک آن می‌باشد، از آنجا که کلید خصوصی از کلید عمومی قابل استنباط نیست، می‌توان از یک کلید برای رمزنگاری و از کلید دیگر، برای رمزگشایی استفاده کرد.

گرچه در بیشتر متون، امضاء الکترونیکی و امضای دیجیتالی، مترادف دانسته شده‌اند ولی از جنبه علمی در تمایز این دو به اختصار می‌توان گفت که امضای دیجیتالی نمودار داده‌ای است که به شکل یک واحد داده، الصاق یا با رمزگذاری منتقل می‌شود به گیرنده اجازه می‌دهد تا سرمنشأ و اصالت آن را تشخیص دهد، این ساختار منطقی مانع از جعل امضاء می‌شود، در حالی که امضای

الکترونیکی دارای معنای گسترده تری است و شامل امضای دستی و اسکن شده یا اسم شخص که در قسمت انتهای نامه الکترونیکی قید می‌گردد، نیز می‌شود. در واقع امضای دیجیتالی نوعی امضای الکترونیکی است که شامل یک رشته داده‌های کدهای ریاضی مختص شخص معین است که ارسال کننده مدارک الکترونیکی محسوب است، امضای دیجیتال به کمک برنامه تغییرات ریاضی به شکل رمز است و محتوای پیام و هویت امضاء کننده را تصدیق می‌کند. در ارتباط با امضای دیجیتالی به کلمه‌هایی مثل کلید، حلقه کلید، اثر انگشت و گواهینامه کلید بر می‌خوریم. (نورشرق، ف ۱۳۸۸: ۲۱)

امضای الکترونیکی

امضاء الکترونیکی معادل کاربردی برای یک امضای دستی است، مفهوم امضای الکترونیکی تمامی آثار امضای دست نویس از نظر ایجاد آثار حقوقی را دارا است. هر دو هویت و ارتباط وی با متن امضاء شده را تأیید می‌کنند و این امر در واقع وجه اشتراک امضاء در تمامی نظام‌های حقوقی است. بنابراین برای اینکه امضای الکترونیکی نشان دهنده تأیید اطلاعات باشد وجود فناوری که قادر به ایجاد چنین امضایی برای تحقق کارکردهای امضای دستی باشد یک پیش شرط ضروری است.

انواع امضای الکترونیکی

۱- امضای ساده

هر گونه داده الکترونیکی که به پیامی ملحق شود یا منطقی با آن مرتبط باشد و رابطه امضا کننده را با داده‌هایی که با آن مرتبط است مشخص کند، امضای الکترونیکی ساده نامیده می‌شود.

۲- امضای مطمئن

امضای مطمئن، امضایی است که درجه بالایی از اطمینان را فراهم می‌سازد که امضا متعلق به شخص مورد نظر است و در جریان انتقال نیز، پیام تغییری نیافته است.

تفاوت عمده‌ای که در امضای الکترونیکی ساده و مطمئن وجود دارد، وجود کلیدهای عمومی و اختصاصی در فرآیند امضاهاست، همین امر موجب شباهت امضای الکترونیکی مطمئن با امضای دیجیتال است، در امضاها الکترونیکی ساده، فرآیندی با عنوان رمزنگاری وجود ندارد، امضای الکترونیکی در نوع معمولی خود روش بسیار ساده‌ای از وارد کردن متون و یا اشکالی خاص به درون دستگاه الکترونیکی است، هر شخصی می‌تواند بدون اتکاء به حضور شخص ثالثی در تولید و استفاده از امضای الکترونیکی ساده آن را تولید و در اسناد الکترونیکی خود از آن استفاده نماید. (نورشرق، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۳)

الف) مزایای امضای الکترونیکی

- ۱- تسریع در امضای قرارداد و اسناد در هر نقطه‌ای از جهان بدون حضور فیزیکی و امکان پردازش مبادلات مالی بیشتر در تمامی کشورها.
- ۲- کاهش هزینه‌های ایاب و ذهاب و مبادله از طریق امضای الکترونیکی اسناد در هر نقطه از جهان.
- ۳- تسریع در امضای الکترونیکی قراردادها و اسناد تجاری و اعتباری در معاملات الکترونیکی به علت نوسانات سریع و لحظه‌ای قیمت‌ها.
- ۴- مدیریت دریافت و جابجایی پول یا ارز در بانک‌های داخلی و خارجی.
- ۵- امضای الکترونیکی بیمه نامه‌ها با شرایط مطمئن خودش در خصوص حمل و نقل کالا و خدمات.
- ۶- داشتن ضریب ایمنی مطمئن و بالاتر از امضای دستی به جهت داشتن رمز و کلید خصوصی.
- ۷- ذخیره، ارسال و دریافت داده‌ها بدون تغییر به جهت داشتن امضای الکترونیکی مطمئن.
- ۸- فایل امضای الکترونیکی حاوی اطلاعاتی مانند: نام، نام خانوادگی، پست سازمانی و پست فرستنده نامه یا اسناد، نشانی پستی سازمان، شماره تلفن، فاکس، وب سایت و پست الکترونیکی است که در انتها نامه یا سند الکترونیکی اضافه و ارسال می‌گردد.
- ۹- امضای هر سند متفاوت با مفاد اسناد دیگر است.

۱۰- در امضای الکترونیکی ارسال کننده و دریافت کننده نمی‌توانند منکر ارسال (دریافت) پیام یا تبادل مالی شوند.

۱۱- امضای الکترونیکی، اصالت و تصدیق هویت یک پیغام یا سند و یا فایل اطلاعاتی را تضمین می‌کند.

۱۲- امضای الکترونیکی منحصر به فرد بودن و تمامیت امنیت و هویت داده‌ها برای مراجع قضایی با اطمینان قابل پذیرش است.

۱۳- امضای الکترونیکی به راحتی قابل جابجایی است و شخص دیگری نمی‌تواند آن را محدود کند.

۱۴- امضای الکترونیکی دارای آثار حقوقی همسان با امضای دستی است.

۱۵- گیرنده امضای الکترونیکی می‌تواند مطمئن باشد که اطلاعات حین انتقال تغییر پیدا نکرده است

ب) معایب امضای الکترونیکی

۱- امضای الکترونیکی ممکن است به صورت خودکار و پس از طی زمان مشخص نابود شود.

۲- شبکه اینترنتی یک شبکه جهانی و بدون مسئول یا سیاست گذاری خاصی است.

۳- امضای الکترونیکی غیر مطمئن می‌تواند جعل شود.

۴- امکان سوء استفاده از طریق دسترسی به کلید عمومی وجود دارد.

۵- دسترسی غیرمجاز از طریق هکرها، به داده پیام امضاء شده قبل از رسیدن به مقصد وجود دارد. (همان: ۴۱)

دست خط و امضا

تعیین امضای اختصاصی هرکس، ساده‌ترین روش قابل انتخاب و تغییرپذیر از سوی صاحب امضا است؛ که فقط برای تأیید هویت استفاده می‌شود. با توجه به قابلیت شناسایی سریع دست خط و امضا در این روش می‌توان هم از حالت استاتیک امضا و هم از حالت دینامیک امضا

کردن، استفاده کرد. روش‌های دینامیک، از الگوریتم‌های تشخیص دست خط و تشخیص امضا استفاده می‌کنند. این روش‌ها، مسیری که قلم فرد برای نوشتن یک کلمه ثابت (امضا) طی می‌کند، را تجزیه و تحلیل می‌کنند. از ویژگی‌های معمول برای مقایسه می‌توان به سرعت حرکت، مسیر جابه‌جایی و میزان فشار قلم بر کاغذ یا صفحه‌ی لمسی اشاره کرد. حالت استاتیک امضا (خود شکل نهایی امضا) نیز برای تأیید هویت بسیار پرکاربرد و یکی از اولین روش‌های تأیید هویت بوده است ولی در زمینه دستخط و هم‌ارز با آن قرار نمی‌گیرد. (رضایی، افخمی، سجادیان، ۱۳۸۹:۲۰)

نتیجه‌گیری

با توجه به پژوهش در این مقاله می‌توان بیان کرد که اسناد در کشور ایران همواره برای تفاوت در اسناد خاص و معمولی به نوعی در آن قواعد خاصی را تعیین کردند. مخصوصاً فرامین پادشاهان بود که همواره دارای تأییدیه خاصی بود. گذر زمان سبب شد تا طغرا از رونق بیفتد و بعد جای خود را به مهر بدهد که به طور شکل متفاوتی داشت ولی در بعضی از موارد همان طغرا را در بر می‌گرفت. هر کدام از این نشان‌ها دارای ویژگی‌هایی بودند که معمولاً برگرفته از عقاید مذهبی و دینی می‌شد و بر اساس آن و حاکمان طراحی می‌شدند. اما در تاریخ معاصر، روابط ایران با اروپا بیشتر شد و بعد رویدادهای دیگر امضا توانست جای خود را در اسناد پیدا کند که به مرور زمان نقطه مطلق تأیید در اسناد شد و امروزه با تکنولوژی صورت‌های مختلفی به خود گرفت. در این میان می‌توان تحولات اجتماعی و همچنین تحولات مختلف در زمان در این همین اسناد بازیابی کرد و چگونگی تغییرات را بهتر درک کنیم.

منابع

- آتابای، بدری کامروز (۱۳۵۸). «تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی»، *مجله وحید*، ش ۲۵۶ - ۲۵۷.
- افشار مهاجر، کامران؛ سمر کلهر (پاییز ۱۳۹۱). «بررسی بصری طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانان-قاجار)»، *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، دوره ۱۷، ش ۳.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۵۲). *مجموعه مقالات عباس آقبال آشتیانی*، به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی، تهران: نشرخیام.
- انوری، حسن (۱۳۷۳). *اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی*، تهران: طهوری.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۹۱.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۲۰۶، ۱۰۶۷، ۱۰۳، ۷۲، ۱۹۷، ۸۶، ۱۶۶، ۱۸۹، ۱۹۱، ۳۴، ۱۶۵ وقف نامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۲۷۴۲، ۹۹۸۰.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۸۶/۱، ۷۲/۳، ۲۹/۲، ۷۰/۲، ۱۹۷/۱، ۲۰۶/۱، ۲۱۲، ۱۶۷، ۱۰۴ وقف نامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۲۷۴۲، ۹۹۸۰.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۷۷/۱، ۸۸/۱، ۱/۱، ۴۴/۱۹۹، ۱/۱، ۶۶/۹۰، ۱/۲۰۲، ۱/۱.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۲۹، ۱۸۶/۲، ۹۱/۲، ۲۴۲/۱-۲، ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱ وقف نامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۷۷۸۷۲، ۸۹۹۹۴، ۴۰۸۱۸.
- تصویری از وقف نامه‌های موجود در دفتر موقوفات، ش ۲۴۷/۱، ۲۲۶/۱، ۱۶۷/۱-۲، ۲۳۷/۱، ۹۱/۲ وقف نامه‌های موجود در مدیریت امور اسناد و مطبوعات کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۷۷۸۷۲، ۸۹۹۹۴، ۴۰۸۱۸.

- جدی، محمد جواد (۱۳۸۷). **مهر و حکاکی در ایران**. تهران: فرهنگستان هنر.
- دولتشاهی، فتح الله (۱۳۸۵). «مقاله امضاء؛ تاریخچه پیدایش و موقع آن در اسناد»، **بانک مقالات حقوقی**، دادگستری استان تهران.
- رابینو، لویی (۱۳۵۳). **آلبوم سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران**، ترجمه محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.
- رضایی، یحیی؛ افخمی، مه‌ری؛ سجادیان، عبدالله (تابستان ۱۳۸۹). «نقش عوامل بیومتریکی در تشخیص هویت»، **علوم اجتماعی؛ مطالعات بین‌المللی پلیس**، ش ۲.
- روستایی، محسن (۱۳۸۳). «بازخوانی فرمانی منحصر به فرد از عهد قاجار (۱۲۹۳ ق)، ممه‌ور به مهرهایی مزین به نام چهارده معصوم (ع)»، **گنجینه اسناد**، ش ۵۵.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۴۶). «اسناد و مکاتبات تاریخی؛ فرمان نویسی دوره صفویه»، **بررسی‌های تاریخی**، ش ۱۲.
- _____ (۱۳۴۷). «اسناد و مکاتبات تاریخی؛ فرمان نویسی دوره صفویه (۲)»، **بررسی‌های تاریخی**، ش ۱۳.
- شهرستانی، حسین (۱۳۸۱). **جلوه‌های هنر در اسناد ملی**، تهران: نشر سازمان اسناد ملی ایران.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). **تاریخ آستان قدس**، تهران: انتشارات عطارد.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). **فرهنگ لغت عمید**، سرپرست تألیف و ویرایش: فرهاد قربان‌زاده، تهران: نشر اشجع.
- فراستی، رضا (۱۳۸۰). «مهرهای شاهان قاجار»، **فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران**، سال پنجم، ش ۱۷.
- فضائلی، حبیب الله (۱۳۷۱). **اطلس خط**، اصفهان: نشر مشعل، چ ۲.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۴۹). «توقیع و تطوران هادر تداول دیوانی»، **بررسی‌های تاریخی**، ش ۲۷.

_____ (۱۳۵۰). مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران: انتشارات انجمن آثار

ملی.

معین، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی معین همراه با تلفظ و نشانه‌های اختصاری، تهران: انتشارات فرهنگ نما.

موسوی، آمنه (زمستان ۱۳۹۱). «بررسی مهر و امضا در وقف نامه‌های آستان قدس از دوره صفویه تا پهلوی»، آرشیو کتابداری و نسخه پژوهی، س ۱، ش ۱.

نورشرق، جمشید (پاییز و زمستان ۱۳۸۸). امضاء الکترونیکی»، دانشنامه حقوق و سیاست: تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، ش ۱۲.

